

JUGOSŁOWIAŃSKA ISLAMSKA WSPÓLNOTA WYZNANIOWA/WSPÓLNOTA ISLAMSKA W DOKUMENTACH PAŃSTWOWEJ/ZWIĄZKOWEJ KOMISJI DO SPRAW WYZNAŃ W LATACH 1945–1971

 <https://orcid.org/0000-0003-0351-6873>

Paweł Wawryszuk

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

ABSTRACT

YUGOSLAVIAN ISLAMIC RELIGIOUS COMMUNITY/ISLAMIC COMMUNITY IN THE DOCUMENTS OF THE STATE/FEDERAL COMMISSION FOR RELIGIOUS AFFAIRS IN 1945–1971

In Yugoslavia, Muslims were the third largest religious group after Orthodox Christians and Catholics. However, this group was not only composed of the Islamised Slavs from Bosnia and Herzegovina (BiH), but also Albanians, Turks, and others. After the communists took power in the country, one of the new government's priorities was to establish relations with this minority. The body that coordinated state policy towards religion, collected materials, and analysed the present religious situation in the country was the State/Federal Commission for Religious Affairs (D/SKVP) existing in the period from 1945 to 1971. Analysis of the documents from D/SKVP helps us to identify the elements of state politics towards Islamic Religious Community/Islamic Community in Yugoslavia. Throughout the discussed period (1945–1971), IVZ/IZ was the most conciliatory from the large religious associations in Yugoslavia in relation towards the authorities. It is confirmed by a relatively small number of documents related to Muslims and gathered in D/SKVP reaching only a few percent of total amount of materials. The leaders of IVZ/IZ became more assertive in relations with the authorities since the mid-1960's when the government implemented liberalisation of religious politics. In Yugoslavia a kind of religious revival took place which was manifested, among others, in rebirth of religious structures and, to a large extent, their turn towards nationalism.

Keywords: Yugoslavia, religious policy, Muslims, communism.

Słowa kluczowe: Jugosławia, polityka wyznaniowa, muzułmanie, komunizm.

WPROWADZENIE

Muzułmanie stanowili w komunistycznej Jugosławii trzecią co do liczebności grupę wyznaniową (12,3%), po prawosławnych (41,2%) i katolikach (31,7%), a zarazem mniej liczną niż bezwyznaniowi (12,6%)¹. Należy jednak mieć na uwadze, że dane dotyczące wyznawanej wiary w Jugosławii są jedynie przybliżone ze względu na różnego rodzaju nieścisłości – zamierzone i obiektywne – wynikające z badań i spisów powszechnych. Jak zauważa Stella Alexander, tylko w spisie powszechnym z 1953 roku zadano pytanie o wyznanie – wyniki tego spisu zostały przedstawione w tabeli 1.

Tabela 1. Główne religie i wyznania w Jugosławii

Rok	Ogółem	Serbcka Cerkiew Prawosławna	Kościół katolicki	Muzułmanie	Inne religie/wyznania	Bez wyznania
1953	16 936 573	6 984 686	5 370 760	2 080 380	362 872	2 127 875

Źródło: S. Alexander, *Church and State in Yugoslavia since 1945*, London–New York–Melbourne 1979, s. 297.

Jugosłowiańscy muzułmanie² zamieszkiwali różne części federacji – głównie Bośnię i Hercegowinę (BiH), ale także Macedonię oraz Serbię (Kosowo i Sandżak). Byli także przedstawicielami różnych narodów – zislamizowanych Słowian (obecnie głównie Boszniaków), także Albańczyków, Turków i innych. Będzie to miało wpływ na kształt niniejszego tekstu.

¹ Władze w wewnętrznych analizach podawały nieco inne dane: prawosławni 48%, rzymscy katolicy 36%, muzułmanie 14%, inni 2%. Urzędnicy DKVP w swojej analizie brali pod uwagę jedynie osoby deklarujące się jako wierzące, brak jest pozycji „niewierzący”. Arhiv Jugoslavije [dalej: AJ], Savezna komisija za vjerska pitanja [dalej: SKVP], Crkva u Federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji, sygn. fond 144 fascikla 8 dosije 131 [dalej zostanie zachowany schemat: 144-8-131] k. 1. Autorem dokumentu był Miloje Dilparić, ówczesny sekretarz DKVP i wieloletni pracownik tej instytucji na różnych wysokich stanowiskach.

² Muzułmanie jako naród zostali uznani w II 1968 r. i od tego momentu w nazwie tego wyznania stosowany jest zapis wielką literą. Ponadto używam jej w odniesieniu do wszystkich wyznawców islamu w zapisie małą literą. Co ciekawe, na przestrzeni jedynie 10 lat (pomiędzy spisami z lat 1961 i 1971) liczba osób deklarujących się jako Muzułmanie w całej Jugosławii uległa dynamicznemu wzrostowi – z niemal 973 000 do niemal 1 730 000, co stanowiło wielokrotność przyrostów w porównaniu z większością innych grup narodowych. W tym samym czasie liczba Albańczyków, których społeczność charakteryzowała się jednym z największych przyrostów naturalnych, zwiększyła się o niecałe 400 000 osób przy bardzo podobnym punkcie wyjściowym. Więcej danych statystycznych można znaleźć w: *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u 1971. godini. Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije. Podaci o naseljima i opštinama*, t. II, Beograd b.d.w., s. 11. Publikacja ta jest dostępna on-line: <https://publikacije.stat.gov.rs/G1971/Pdf/G19714001.pdf> [dostęp: 25 X 2022 r.].

Państwowa, a od początków 1959 roku Związkowa Komisja ds. Wyznań (*Državna/Savezna komisija za verska pitanja*, D/SKVP) była organem pomocniczym najpierw bezpośrednio przy Ticie, a potem Ministerstwie Spraw Wewnętrznych komunistycznej Jugosławii³. Jej głównym zadaniem było wspieranie władz w zakresie polityki wobec religii i wyznań. Komisja miała też utrzymywać „bliskie” relacje z przedstawicielami związków wyznaniowych.

Z biegiem lat struktura Komisji była rozbudowywana, dostosowywana do coraz bardziej liberalnej polityki władz. Oznaczało to także wzrost znaczenia lokalnych (republikańskich) komisji – stopniowo zyskiwały one coraz większe uprawnienia, choć przynajmniej do 1966 roku pozostawały pod ścisłą kontrolą służb bezpieczeństwa⁴. D/SKVP była odpowiednikiem polskiego Urzędu ds. Wyznań, choć obie instytucje dzieliło wiele.

Przemianowanie Państwowej Komisji do spraw Wyznań na Związkową Komisję do spraw Wyznań nie było jedynie zmianą językową, lecz i tym, że nazwa ta lepiej odzwierciedlała rzeczywistość federacyjny charakter państwa. Dlatego też analizie zostaną poddane materiały dotyczące głównie czterech republik jugosłowiańskich, w których zamieszkiwała proporcjonalnie największa liczba wyznawców islamu: Bośni i Hercegowiny, Macedonii, Czarnogóry i Serbii.

W ostatnich latach zaobserwować można zwiększone zainteresowanie badaczy kwestią religii w komunistycznej Jugosławii. Odnosi się to do wszystkich wyznań i religii, choć największy renesans przeżywają zagadnienia związane właśnie z islamem. W literaturze polskiej całościowa analiza relacji Wspólnoty Islamskiej (bośn. *Islamska zajednica*) z komunistycznymi władzami wciąż oczekuje na swojego badacza, aczkolwiek niektóre ich elementy zostały opisane przez reprezentantów różnych dyscyplin naukowych⁵. W literaturze zachodniej tematyka roli islamu (czy szerzej religii) w komunistycznej Jugosławii była znacznie bardziej obecna⁶. Wreszcie,

³ Szczegółowy opis działań Państwowej/Związkowej Komisji ds. Wyznań został zawarty w: P. W a r y s z u k, *Działalność Państwowej/Związkowej Komisji ds. Wyznań w Jugosławii w latach 1945–1971*, „Dzieje Najnowsze” 2018, R. 50, nr 4, s. 79–95.

⁴ K. B u c h e n a u, *What Went Wrong? Church–State Relations in Socialist Yugoslavia*, „Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity” 2005, vol. 33, no. 5, s. 550. Z biegiem lat polityka wyznaniowa państwa jugosłowiańskiego przechodziła pod kontrolę Aleksandra Rankovicia, aż do usunięcia tego polityka w 1966 r.

⁵ W tym miejscu można przywołać jedynie reprezentatywne przykłady. Kwestiami kształtowania muzułmańskiej wspólnoty narodowej zajmowali się np. E. B u j w i d - K u r e k, *Rola Alii Izetbegovicia w kształtowaniu muzułmańskiej wspólnoty narodowej Bośni i Hercegowiny*, „Slavia Meridionalis” 2011, nr 11, s. 175–190; T. R a w s k i, *Budowanie narodów na peryferiach socjalistycznej Jugosławii (1945–1974): Macedonia, Czarnogóra, Bośnia i Hercegowina*, „Studia Socjologiczno-Polityczne. Seria Nowa” 2021, t. 14, nr 1, s. 143–160; D. W y b r a n o w s k i, *Geneza i uwarunkowania procesu przekształcania na przełomie lat 60. i 70. XX wieku wspólnoty muzułmanów w Bośni w Muzułmanów – „konstytucyjny naród” Jugosławii*, „Przegląd Zachodni” 2014, nr 4, s. 73–99; D. G i b a s - K r z a k, *The Development of Muslim Nation in Bosnia and Herzegovina*, „Review of Croatian History” 2020, vol. 16, no. 1, s. 177–192; I. Stawowy-Kawka poruszała z kolei aspekty polityczne i relacje muzułmanów z władzami macedońskimi w szeregu publikacji, m.in. *Albańczycy w Macedonii 1944–2001*, Kraków 2014.

⁶ *Religion und Gesellschaft in Südosteuropa*, hrsg. H. D. D ö p m a n n, München 1997; *Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien: Identität, Politik, Widerstand*, hrsg. A. K a p p e l e r, G. S i m o n,

sytuacja wyznawców islamu w Jugosławii była analizowana z perspektywy badaczy z państw południowosłowiańskich⁷, w tym także młodszego pokolenia⁸. Niniejszy przegląd stanu badań jest jedynie zarysem ze względu na rozległy charakter pola badawczego.

Celem niniejszego artykułu jest analiza materiałów zgromadzonych w D/SKVP, odnoszących się do Islamskiej Wspólnoty Wyznaniowej (*Islamska verska zajednica*, IVZ). Istotne elementy z dziejów tej wspólnoty zostaną przedstawione jedynie w zakresie koniecznym do osadzenia analizowanych zasobów w odpowiednim kontekście historycznym. Dokumenty pochodzą z Archiwum Jugosławii (*Arhiv Jugoslavije*) w Belgradzie oraz dotyczą całego okresu istnienia Komisji, od jej utworzenia po wojnie do zakończenia działalności w 1971 roku na mocy Ustawy o Związkowej Radzie Wykonawczej z 28 lipca tego roku. Słowa wyjaśnienia wymagają kwestie językowe. By nie komplikować narracji, zdecydowałem się do wszystkich oficjalnych nazw urzędów, instytucji itp. podanych w nawiasach stosować zasady zapisu języka serbsko-chorwackiego.

ISLAMSKA WSPÓLNOTA WYZNANIOWA/WSPÓLNOTA ISLAMSKA

Od zakończenia II wojny światowej słowiańskich muzułmanów zamieszkujących Bośnię i Hercegowinę, ale także inne republiki federacji jugosłowiańskiej, skupiała Islamska Wspólnota Wyznaniowa. W 1969 roku Wspólnota przyjęła swoją nową „Konstytucję” (*Ustav*), stając się Wspólnotą Islamską (*Islamska zajednica*). Zmianę nazwy motywowano tym, że użyte w niej słowo „islamska” konotuje wyznaniowy charakter organizacji⁹. Warto dodać, że IVZ była jedynym legalnym organem reprezentującym jugosłowiańskich muzułmanów, w jej szeregach znajdowali się liczni przedstawiciele Albańczyków posiadający swoją reprezentację we władzach Wspólnoty. Znacznie mniej „widoczni” w tej strukturze byli np. Egipcjanie, Turcy czy inne mniejszości muzułmańskie, choć i oni przynależeli z powodu swojego wyznania do IVZ niejako „automatycznie”. Na przykład pogrzeby członków tych społeczności odbywały się w dużej mierze przy pomocy duchownych należących do IVZ. Z drugiej

G. Brunner, Köln 1989; A. Popović, *Les musulmans yougoslaves (1945–1989). Médiateurs et métaphores*, Lausanne 1990; *Muslim Identity and the Balkan State*, eds. H. Poulton, S. Tajiri-Farouki, London 1997.

⁷ Zmianami demograficznymi, jakie zaszły w społeczności muzułmańskiej w Macedonii, zajmował się B. Ilievski, *The Ethno-Demographic Changes in the 1950s in the People's Republic of Macedonia: The Emigration Process of the Turkish and Muslim Population*, „Macedonian Historical Review” 2010, vol. 1, s. 167–182. Ogółem relacjami religie–państwo zajmowali się także: R. Rađić, *Država i verske zajednice 1945–1970*, t. I–II, Beograd 2002; Z. Folić, *Vjerske zajednice u Crnoj Gori 1918–1953: prilozi za istoriju*, Podgorica 2001.

⁸ A. Duranović, *Islamska zajednica u Jugoslavenskom socijalizmu*, Sarajevo 2021.

⁹ D. Bećirović, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945–1953)*, Zagreb–Sarajevo 2012, s. 11.

strony, nawet w świetle najnowszych informacji, nie jesteśmy w stanie podać rzeczywistej skali „członkostwa” tych mniejszości w IVZ.

W latach 1945–1953, w pierwszym okresie powojennym, który można w dużym stopniu określić mianem polityki likwidacyjnej władz wobec religii¹⁰, sytuacja muzułmanów była dosyć ciężka. Komuniści wycofali się ze swojej dosyć koncyliacyjnej polityki wobec tej grupy prowadzonej w czasie wojny, kiedy to liczyli na jej pozyskanie do swych celów. Tito już od pierwszych miesięcy od napaści niemieckiej na Jugosławię zwracał się do „braci muzułmanów jugosławińskich”¹¹, praktyki religijnej w jednostkach partyzanckich nie były zakazane, wręcz chwalone przez marszałka. Mimo wszystko Wspólnota Islamska wyszła z wojny osłabiona strukturalnie, organizacyjnie i osobowo¹². Należy pamiętać, że do lat 60. IVZ była w dużej mierze odizolowana od zagranicznych ośrodków muzułmańskich.

We wrześniu 1947 roku została przyjęta „Konstytucja” (*Ustav*) IVZ, którą wprowadził jeszcze dotychczasowy *naibu-reis* Salih Safvet Bašić, zaraz potem przechodząc na emeryturę ze względu na stan zdrowia (zmarł w 1948 roku). Jego następcą, Ibrahim effendi Fejić, będący członkiem partyzantki komunistycznej w czasie wojny¹³, powrócił do tradycyjnego tytułu *reis-ul-ulema*. Trzeba zaznaczyć, że w stosunku do IVZ władze komunistyczne zastosowały taktykę, jaka sprawdzała się w przypadku innych religii i związków wyznaniowych – w 1950 roku powołały do życia całkowicie kontrolowane przez siebie stowarzyszenie duchownych muzułmańskich „Ilmija”. Fejić przewodził IVZ w trakcie przygotowywania i wprowadzania w życie bardzo istotnej – według badaczy przełomowej – Ustawy o prawnym położeniu wspólnot wyznaniowych (*Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica*). Dokument ten w dużym stopniu regulował stosunki państwowo-kościelne.

Istotnymi momentami w historii IVZ w Jugosławii były także kolejne „konstytucje” IVZ: z 13 lipca 1959 roku (modyfikowana w 1963 roku) oraz wspomniana z 5 listopada 1969 roku. Akty te zwykle poprzedzone były intensywnym „dialogiem” z władzami. Przyjmowanie nowych dokumentów najczęściej miało za cel dostosowanie struktury IVZ/IZ do zmieniających się okoliczności i polityki państwa, a także ewoluującej samej społeczności muzułmańskiej.

¹⁰ Jest to termin z politologii religii, szerzej patrz: R. Zenderowski, R. Michałak, *Polityka wyznaniowa. Aspekty teoretyczne i egzemplifikacje*, Zielona Góra 2015, s. 16 i nn.

¹¹ J. Broz-Tito, *Narodima Jugoslavija! Radnici, seljaci i gradjani* [w:] idem, *Sabrana djela: kraj aprila – 28 novembar 1941.*, red. P. Damjanović, t. 7, Beograd 1982, s. 178–179.

¹² Np. poprzez reformy agrarne, polegające na konfiskacie ziemi i nacjonalizacji, a także uderzeniu w szkolnictwo. Więcej o posunięciach władz wobec religii zob. R. Radić, op. cit., t. 1, s. 153–262.

¹³ Więcej na jego temat: D. Bećirović, *Ibrahim ef. Fejić – prvi reisul-ulema u titovoj Jugoslaviji*, „Historijski pogledi” 2019, t. II, br. 2, s. 278–299; A. Sultanović, *Bosanskohercegovački imami u vrijeme komunizma. Društveni položaj i djelovanje imama u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1971. godine*, Sarajevo 2021.

CHARAKTERYSTYKA ŹRÓDEŁ

Zespół nr 144 (SKVP) znajduje się w Archiwum Jugosławii w Belgradzie i obejmuje 21,6 m.b. akt. Składa się z 171 wiązek i 835 teczek. Można go też umownie podzielić na dwie części. Pierwsza, tj. wiązki od 1 do 138, obejmuje wszelkiego rodzaju dokumenty wytworzone przez pracowników Komisji, natomiast druga (wiązki 139–171) to analiza prasy i wycinki z gazet. Wszystkie dokumenty są posegregowane chronologicznie (rocznikami) i tematycznie. Część wiązek została opisana jako „dokumenty zwykłe” (*obična akta*) i „poufne” (*povjerljiva akta*). Te są nieposegregowane i niesklasyfikowane podług żadnej kategorii, np. religia/wyznanie, dokumenty służbowe, wewnętrzne, organizacyjne, historyczne.

Do 1953 roku, roku istotnego z punktu widzenia relacji władz z religiami i związkami wyznaniowymi, w którym uchwalono Ustawę o prawnym położeniu związków wyznaniowych (22 maja), w materiałach DKVP znalazły się jedynie cztery teczki poświęcone sprawom IVZ (na 161, czyli 1,2%). Dopiero począwszy od 1956 roku raporty na ten temat zaczęły pojawiać się regularnie przynajmniej raz w roku. Na przestrzeni całego okresu funkcjonowania D/SKVP zgromadzono łącznie 20 teczek (na 760 ogółu materiałów, czyli zaledwie ok. 2,6%), przy czym nie są one równe pod względem objętości. Dokumenty dotyczące IVZ znajdują się także w innych teczkach, stąd podane liczby mają jedynie charakter orientacyjny. Pokazują natomiast pewien trend i proporcje.

Przytłaczającą część dokumentów stanowią materiały na temat Serbskiej Cerkwi Prawosławnej (SPC), licząc razem z Macedońską Cerkwią Prawosławną (MCP). Znacznie więcej materiałów dotyczy również mniejszych, protestanckich wspólnot wyznaniowych. Nie jest to do końca statystyka zaskakująca. Wynika głównie z tego, że relacje państwa z IVZ były relatywnie najlepsze. Potwierdzają to także inne dane. W połowie lat 50. DKVP zyskała pewną swobodę działania (w lutym 1955 roku przeprowadzono po raz pierwszy posiedzenie z udziałem wszystkich członków republikańskich). W 1956 roku DKVP zajmowała się 168 sprawami wszelkiego typu. Niemal połowa (81) dotyczyła SPC, 30 – Kościoła katolickiego, a tylko 17 – IVZ. Aż 40 było związanych z mniejszymi wyznaniem i religiami¹⁴.

Z biegiem lat zmieniał się także charakter sporządzanych przez pracowników Komisji dokumentów, szczególnie począwszy od lat 60., kiedy doszło do liberalizacji polityki wyznaniowej władz. Ograniczenie wpływów UDBY/SDB (służby bezpieczeństwa) przyniosło zmianę metod pracy na bardziej „oficjalne” – wzrosła liczba spotkań w komisjach, pojawiła się konieczność analizy lawinowo wzrastającej liczby religijnych publikacji prasowych. Podczas gdy dokumenty SKVP z lat 40. i 50. zawierały głównie suche informacje, „policzalne” (przekazywane sumy, opis struktury, ubezpieczeń czy stowarzyszeń itp.), te z lat późniejszych były bardziej analityczne i obszerniejsze, w związku z większym zakresem prac i problemów, z jakimi stykali się pracownicy tego organu.

¹⁴ P. W a w r y s z u k, op. cit., s. 88.

IVZ W DOKUMENTACH D/SKVP

Elementem polityki władz, który zmierzał do podporządkowania – bądź jeszcze mocniejszego uzależnienia – wspólnot religijnych i wyznaniowych, było ich finansowanie z budżetu państwa. W dniu 21 grudnia 1948 roku *reis-ul-ulema* Ibrahim Fejić napisał do DKVP sprawozdanie¹⁵, informując o planach pobrania na rok przyszły kwoty 2 mln dinarów. Dla porównania SPC w tym samym czasie otrzymała 10 mln dinarów, natomiast Kościół katolicki nie korzystał ze wsparcia ani republikańskiego, ani centralnego¹⁶. Poza ogólnymi sprawozdaniami zwierzchnika IVZ znalazły się też specjalistyczne, np. dotyczące bardzo szczegółowych zakupów papieru drukarskiego oraz sposobów jego wykorzystania¹⁷.

W jednym z raportów Komisji z Sarajewa z 1949 roku można przeczytać ciekawą informację na temat wykrycia broni przez (prawdopodobnie) służby bezpieczeństwa w posiadającej duże tradycje medresie Gazi Husref-bega¹⁸. W analizie napisano, że podczas rozpracowywania „terrorystycznej organizacji »Młodych Muzułmanów«”¹⁹, której wpływy w szkole władze lokalne miały dostrzegać już od 1946 roku, znaleziono prócz nielegalnych broszur także broń. Aktywność organizacji „była tak rozległa, że swoim zasięgiem obejmowała wszystkie klasy poza pierwszą, tj. małymi dziećmi”. Działania małych grup „po 3–5 aktywistów” wykraczały także poza struktury medresy. Za głównego organizatora siatki uznano ucznia 7 klasy Esada Kojicia, który został skazany na pięć lat więzienia i warunkowo zwolniony w 1953 roku²⁰.

Przy okazji prac nad wspomnianą Ustawą o prawnym położeniu wspólnot wyznaniowych jednym z zadań DKVP było zbadanie stanowiska wspólnot wobec tego aktu prawnego. W wielu miejscach Ustawa uderzała bardzo mocno w żywotne interesy wspólnot religijnych. Wprowadzono w niej zmiany zapoczątkowane już w 1952 roku, między innymi „całkowity” rozdział państwa od religii, w tym osobno określony rozdział szkoły od religii (wymagana zgoda obojga rodziców na nauczanie

¹⁵ AJ, SKVP, brak tytułu, pismo nr 1101/48, 144-1-25 b.p. Co warto podkreślić, pismo zostało podsumowane oficjalną, partyzancką formułą zamieszczaną na wszystkich dokumentach państwowych „Smrt fašizmu – sloboda narodu!” (Śmierć faszyzmowi – wolność narodów!).

¹⁶ Szerzej temat ten analizowała R. R a d i ć, op. cit., t. 1, s. 216–218 (a w całym okresie lat 1945–1953 patrz s. 203–219).

¹⁷ AJ, SKVP, pismo nr 1012/48, 144-1-25.

¹⁸ Gazi Husrev-beg (1480–1541) był m.in. *sandžakbejem* Bośni. Przyczynił się do rozbudowy Sarajewa, ponadto był cenionym mecenasem kultury i przywódcą zasłużonym dla Imperium Osmańskiego. Założył m.in. omawianą medresę, która posiadała także oddziały żeńskie. Na temat tej szkoły zob. K. H a d ž i ć, *Gazi Husrevbegova medresa u Sarajevu (u razdoblju od 1920. do kraja 1982.)*, „Anali Gazi Husrev-Begove Biblioteke” 2017, t. 6, br. 9–10, s. 263–280; A. D u r a n o v i ć, op. cit., s. 113–123.

¹⁹ „Młodzi Muzułmanie” – organizacja założona w 1939 r., do której m.in. należał Alija Izetbegović, po wojnie nielegalna; jej członkowie byli ścigani i sądzeni, także skazywani na kary śmierci, za „współpracę z okupantem”.

²⁰ Informacje o Kojiciu pochodzą z: S. J a l i m a m, *Politički osuđenici u kaznenopopravnom domu u Zenici 1945–1954. godina*, „Društvena istraživanja – Časopis Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici” 2007, god. 2, br. 2, s. 20; Cytowany raport: Istorijat medresa u BiH, AJ, SKVP, 144-2-48, k. 10–11.

religii), wydatnie ograniczono też możliwość uchylania się od służby wojskowej duchownych/studentów. Szerzej, celem władz stała się masowa ateizacja społeczeństwa. Przywódcy IVZ starali się przeciwdziałać tym negatywnym tendencjom, chociaż jedyną możliwą taktyką w tym wypadku było minimalizowanie strat.

Rozmowy *reis-ul-ulema* Ibrahima Fejicia z władzami toczyły się w tzw. republikańskich „komisjach mieszanych”, co było oczywistym zabiegiem propagandowym, mającym stworzyć pozory konsultacji społecznych. W republikach powoływano jedną komisję mieszaną, w której reprezentowane miały być wszystkie religie. Edvard Kardelj, ideologiczny „mózg” Związku Komunistów Jugosławii (SKJ) i wiceprzewodniczący Związkowej Rady Wykonawczej (SIV)²¹, nakazał jednak, by „dyskusja” toczyła się w z góry ustalonym schemacie. By uniknąć niepotrzebnych nieporozumień i żądań ze strony religijnej, ta miała się jedynie ustosunkowywać do poszczególnych artykułów proponowanej ustawy. Ewentualne wnioski i postulaty wynikłe w trakcie „dyskusji” miały zostać skierowane do komisji działającej przy SIV w celu ich procedowania²². Szczegółowe wytyczne do ogólnych celów określonych przez Kardelja opracował już Aleksandar Ranković, twórca jugosłowiańskich służb bezpieczeństwa²³.

Dlatego odpowiednie „konsultacje” w Bośni i Hercegowinie odbyły się w przewidzianym terminie 14 kwietnia (w materiałach archiwalnych dostępne są zdjęcia z tego wydarzenia). Biorąc pod uwagę powyższe, nie może dziwić charakter zachowanej dokumentacji w DKVP. Podczas „konsultacji” Fejić zwraca się niekiedy z technicznymi uwagami, jak „brak przecinka lub kropki”, ale pomiędzy nimi podnosi kwestie istotne. Odnosząc się do artykułu 6, ograniczającego możliwość praktykowania religii, stwierdza między innymi, że „często zwracali się do niego poszczególni członkowie IVZ ze skargą, że nie wolno im obchodzić świąt religijnych, że w piątki nie mają godziny–dwóch wolnego od pracy, by pójść do meczetu [*džamiji*]”²⁴. Przewodniczący Komisji Dżemal Bijedić²⁵ odparł wtedy – zgodnie z obowiązującą retoryką – że państwo jest oddzielone od religii, każde wyznanie traktowane jest jednakowo, a robienie wyjątków od reguły przeczyłoby tej zasadzie.

²¹ Przed VI Kongresem, który odbywał się w dniach 2–7 XI 1952 r., Związek nosił nazwę Komunistyczna Partia Jugosławii (KPJ).

²² Kardelj precyzyjnie wyjaśniał sposób funkcjonowania owych komisji: np. podczas pierwszego spotkania miał zostać opracowany plan pracy takiej komisji mieszanej, natomiast procedowanie i „niektóre” spotkania przy komisjach w SIV miały być otwarte dla prasy. Savezno izvršeno veće, pismo nr 90, 30 III 1953 r., AJ, SKVP, Beograd, 144-8-133, s. 1–3,.

²³ Tempo procedowania było dosyć imponujące. Kardelj wypowiadał się pod koniec III, a już 8 IV Ranković zorganizował odprawę dla republikańskich wiceprzewodniczących SIV. Komisje miały zacząć działać „14 lub 15 IV”, 17 IV zorganizowano spotkanie w bośniacko-hercegowińskiej Radzie Wykonawczej, a ustawę uchwalono nieco ponad miesiąc później.

²⁴ AJ, SKVP, 144-8-160, Zabelješka, s. 2.

²⁵ Dżemal Bijedić (1917–1977) – jeden z najbardziej wpływowych polityków bośniackich. Pełnił wiele funkcji partyjnych i państwowych w republice i na szczeblu federalnym. Był premierem Jugosławii od 1971 r. aż do swojej śmierci w katastrofie lotniczej (wraz z całą rodziną) w 1977 r. Więcej o tej postaci patrz: H. K a m b e r o v i ć, *Dżemal Bijedić. Politička biografija*, Sarajevo 2017.

Przedstawiciele IVZ próbowali również osiągnąć kompromis w sprawie warunków odbywania służby wojskowej przez wierzących. Do Najwyższej Rady Islamskiej (*Vrhovno islamsko starješinstvo*) „spływało wiele próśb”, „między innymi z Novego Pazaru”, z których wynikało, że powoływani do służby wojskowej wierni często są wysyłani w odległe regiony kraju, przy czym utrudnia się im praktykowanie religii. Dążąc do poprawienia warunków ich służby, strona religijna używała ciekawej argumentacji. Otóż mówiono, że zapewnienie poborowemu swobód religijnych przełoży się na jego zadowolenie ze służby, a zatem jest „bardzo ważne z punktu widzenia obronności państwa”²⁶. Oczywiście duchowni nie wiedzieli (być może nie wiedział ówczesnie tego i Bijedić), że cele wobec służby wojskowej osób duchownych i/lub wierzących w armii zostały zrewidowane począwszy od 1952 roku²⁷. Z Bijediciem omawiano także kwestie budownictwa sakralnego, grobów muzułmańskich czy prasy, uzyskując korzystne rezultaty w zasadzie tylko w miejscach *désintéressement* władzy.

Rozmowy trwały łącznie jedynie siedem godzin (w godzinach 10.00–20.00, z przerwą obiadową 15.00–18.00), po czym *reis-ul-elma* stwierdził, że „Ustawa będzie korzystna, a my jako dobrzy patrioci i jako dobrzy członkowie naszej społeczności czynimy wielki krok naprzód”²⁸.

*

Inne ciekawe dokumenty w DKVP pochodzą z 1954 roku i dotyczą struktury nauczania IVZ w Kosowie. Struktura ta wynikała z realizacji fundamentalnej zmiany polityki państwa wobec religii zapoczątkowanej wskutek wspólnej decyzji Tity, członków Sekretariatu KC KPJ i członków Politbiura z Chorwacji i Słowenii, podjętej w lutym 1952 roku, a dotyczącej konieczności rozpoczęcia ideologicznej i edukacyjnej pracy z młodzieżą. W związku z tym przygotowano analizę programów nauczania medres w Kosowie, a także jakości podręczników w poszczególnych klasach. Warto dodać, że zawarta w dokumentach analiza jest bardzo szczegółowa i dotyczy wszystkich 21 przedmiotów, włączając nauki ścisłe i program nauki albańskiego i arabskiego.

²⁶ AJ, SKVP, 144-8-160, Zabelješka, s. 2.

²⁷ Zmiany te zostały zapoczątkowane dyskusją nad efektywnością – a w zasadzie jej brakiem – pracy kontrwywiadu wojskowego (KOS – *Kontraobaveštajna služba*) w Jugosłowiańskiej Armii Ludowej (JNA). W procesie rozpracowywania duchownych od 1952 r. coraz większą rolę zaczęła odgrywać „cywilna” UDBA (Administracja Bezpieczeństwa Państwowego – *Uprava Državne Bezbednosti*). W praktyce doszło do zwiększenia wpływów Rankovicia na ten element sfery publicznej. Autorem zmian był m.in. gen. Jeftimije „Jefto” Šašić, ówczesnie szef Departamentu Edukacji Moralnej i Politycznej jugosłowiańskiego Sekretariatu Obrony Narodowej (ministerstwa). Zmiany miały skutkować bardziej efektywną pracą nad duchownymi i wierzącymi, stąd np. jedną z decyzji było wysyłanie rekrutów do dalekich jednostek, nielokowanie ich w zwartych grupach itp. Innym powodem była wyjątkowo mała skuteczność KOS i stosowanie przezeń mało wyrafinowanych metod operacyjnych. Načelniku odjeljenja KOS-e pri KNOJu, Vojni Arhiv, 3-6, 82000302649.

²⁸ AJ, SKVP, 144-8-160, Zabelješka, s. 10.

Najbardziej obszerny jest opis programu nauczania historii. Autor badania wykazał się dogłębną wiedzą zagadnienia, jednak nie przedstawił wniosków ze swojego raportu²⁹.

Po 1953 roku IVZ nie znajdowała się w centrum zainteresowania DKVP. Przyczyna tego stanu rzeczy była bardzo prozaiczna. W 1957 roku Komisja ds. Wyznań BiH przygotowała raport na temat czekających ją „niektórych wyzwań”. Na czoło wysuwały się kwestie głównie związane z katolickim szkolnictwem religijnym czy katolickim stowarzyszeniem duchownych „Dobri pastir” („Dobry pasterz”). W odniesieniu do IVZ zapisano natomiast: „stosunki pomiędzy państwem a IVZ i jej przywództwem są normalne, mamy [z nimi] najmniej problemów w porównaniu z wszystkimi wspólnotami religijnymi w naszym kraju [wyróżnienie – P.W.]”³⁰.

Stwierdzenie mówiące o poprawnych relacjach pomiędzy przywództwem IVZ a władzami wydaje się być aż nadto zachowawcze. Jak wskazuje Denis Bećirović, władze jednoznacznie rozróżniały „pozytywnych” przywódców IVZ oraz „reakcyjnych” wiernych/duchownych, głównie niższego szczebla³¹. Ponadto IVZ planowała wysłać w 1959 roku delegację do krajów Bliskiego Wschodu. Aktywność jugosłowiańskich muzułmanów za granicą w przyszłości miała odegrać znaczącą rolę w rozwijaniu przez Jugosławię kontaktów z państwami regionu. Za granicę wyjeżdżały osoby zaufane, a efekty ich wizyt, między innymi w Arabii Saudyjskiej, Jordanii, Egipcie czy Syrii, oceniono bardzo wysoko. Trwająca niemal miesiąc podróż „potwierdzała” dobrą reputację Jugosławii w regionie. W tym przypadku Komisja otrzymywała niezbędne materiały od placówek dyplomatycznych za pośrednictwem MSZ.

Pewnym problemem – w opinii SKVP – było kształcenie duchownych muzułmańskich. Władzami, co naturalne, nie kierowała troska o jakość edukacji, a chęć utrzymania kontroli nad imamami i treściami, których nauczali, by były jej przychylne. Nie przypadkiem osoby kształcone „poza systemem” lub/i za granicą często pozostawały wrogie władzy ludowej (patrz przypis 31). Takich duchownych nazywano „dzikimi hodźami”. SKVP zanotowała, że na 1505 duchownych tylko jeden posiadał wykształcenie wyższe (fakultet), 125 średnie, 268 niepełne średnie (poniżej ośmiu klas), czyli na 1505 osób 394 miały jakiegokolwiek wykształcenie formalne, a 1111 nie. Urzędnicy mieli jednak pomysł na to, jak te tendencje odwrócić i zmusić większość

²⁹ Nastavni plan i program niže medrese u Prištini, 20 III 1954 r., AJ, SKVP, br. 120/54, 144-11-195, s. 1–40.

³⁰ Koordinacionom odboru Izvršnog vijeća NRBiH, 25 XI 1957 r., AJ, SKVP, br. 173/57, 144-23-262, s. 4.

³¹ D. Bećirović, *Državna politika razdvajanja službenika Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini (1945–1963)*, „Historijski pogledi” 2022, br. 7, s. 193–216. W innym miejscu znajdują się raporty SKVP, w których oceniani są poszczególni hodźowie z podziałem na republiki. Urzędnicy brali pod uwagę przede wszystkim postawę analizowanej osoby przed i w czasie wojny: czy aktywnie wspierała partyzantów, czy uczestniczyła w stowarzyszeniu duchownych islamskich „Ilmija” itp. Było też miejsce na „przebaczenie” – np. Ibrahim Mehinagić, duchowny kształcony przed wojną w Stambule, po powrocie do Doboju (BiH) był członkiem sądu szariackiego do 1945 r. W konsekwencji głoszenia „nieprzyjacielskiej agitacji i propagandy” został skazany (brak informacji o wysokości wyroku), ale „w późniejszych latach [zapewne po zwolnieniu – P.W.] był lojalny i pokazał pełną współpracę organów IVZ z państwem”. Podaci za glavne imame IVZ u Jugoslaviji, AJ, SKVP, 144-137-742, s. 4.

duchownych do zdawania odpowiednich egzaminów. Mianowicie, ubezpieczenie społeczne miało przysługiwać jedynie „kwalifikowanym” duchownym. Wpisując się w ten trend, już w 1959 roku nowy *reis-ul-ulema* Sulejman Kemura poruszał zagadnienie utworzenia muzułmańskiego wydziału teologicznego w Sarajewie³².

O skali kontroli, jaką sprawowały władze nad strukturami IVZ, świadczył jeszcze jeden czynnik. Najwyższa Rada Islamska „zwracała się z prośbą” o notyfikację kandydatów do wyjazdu do Mekki na hadżdż, podając bardzo szczegółowe informacje na temat pielgrzymki – nawet rodzaj samolotu, który miał przewieźć chętnych najpierw do Kairu, a potem miejsca docelowego³³. Następnie na początku maja 1961 roku media powszechnie informowały o grupie 154 pielgrzymów (*hodočasnik*), a informacja ta „szerokim echem obiała się w świecie islamskim”. Najliczniejszą grupę stanowili pielgrzymi z BiH (74), następnie Macedonii (53), Serbii (24) i Czarnogóry (3). Warto podkreślić, że było to rzeczywiście istotne wydarzenie, także ilościowo – w 1960 roku do Mekki udało się jedynie 36 osób. Lata 60. cechował też wzrost zainteresowania ośrodków zagranicznych pozycją muzułmanów w Jugosławii³⁴.

*

W pierwszej połowie lat 60. pracownicy SKVP w raportach działalności Komisji ds. Wyznań SR BiH pisali w jednym tonie, że współpraca ze wszystkimi wspólnotami religijnymi „wzmacnia się”. Wpływ na to miała „właściwa polityka” rządu, która odnosiła się nawet do tradycyjnie najbardziej wrogo do władz nastawionego duchowieństwa rzymskokatolickiego. Przedstawiciele IVZ włączali się w dyskusję³⁵ nad niektórymi zapisami projektowanej konstytucji, ostatecznie uchwalonej w 1963 roku. Tym razem Najwyższa Rada Islamska wypowiedziała się w sposób zdecydowany i „uznała za konieczne” wprowadzenie poprawek (nie wszystkie jednak zostały uwzględnione). IVZ naciskała w pierwszym rzędzie na zabezpieczenie swoich interesów finansowych, chcąc wprowadzić zapisy o „swobodnym zbieraniu i dysponowaniu datkami od swoich wiernych na cele religijne”. *Reis-ul-ulema* Sulejman Kemura tłumaczył w piśmie do komisji konstytucyjnej, że IVZ po wprowadzeniu wcześniejszych reform konfiskujących *de facto* własność wspólnot religijnych, bez materialnego zabezpieczenia, nie może funkcjonować³⁶. Postulowano także pozostawienie zapisu, że „władze mogą pomagać materialnie wspólnotom wyznaniowym”. Powyższe rozwiązanie nie było być może rewolucyjne, ale jednak pozwoliło na częściowe i stopniowe zwiększenie niezależności IVZ w przyszłości.

³² Problemi i sistem školovanja verskih službenika IVZ, AJ, SKVP, 144-50-409, s. 1-2.

³³ Starješinstvo Islamske vjerske zajednice NR, 31 III 1961 r., AJ, SKVP, nr 787/61, 144-58-480, s. 1-3.

³⁴ Spisak hadžija u 1961 god.; ibidem. O następnym wizytach patrz kolejne karty.

³⁵ Celowo w tym miejscu nie używam cudzysłowu, gdyż – odmiennie niż w „dyskusji” nad Ustawą o prawnym położeniu wspólnot wyznaniowych z 1953 r. – składanie propozycji przez stronę religijną nie ograniczało się jedynie do wskazywania brakujących znaków interpunkcyjnych.

³⁶ Predlog za prednactr Ustava, 27 XII 1962 r., AJ, SKVP, br. 2233, 144-64-519, k. 19-20.

Od początku lat 60. możemy mówić o stopniowym odradzaniu się społeczności islamskiej i jej tożsamości w Jugosławii (podobnie jak i katolicyzmu), podczas gdy Serbska Cerkiew Prawosławna pogrążała się w kryzysie³⁷. Jeden z sygnałów świadczących o „wybijaniu się na niepodległość” SKVP odnotowała w 1963 roku. Otóż Kemura zaczął ignorować bośniacko-hercegowińską KVP. Jako przedstawiciel jedyne go wyznania nie odbył zwyczajowej wizyty u nowo powołanego przewodniczącego Komisji Antu Miljasa; o wyprawie do Bosanskiej Krajiny *ulema* poinformował na dwa dni przed tym faktem, a o protestach w jednej z medres nie informował w ogóle³⁸.

Prawdopodobnie sytuację faktycznie uznano we władzach za niezadowalającą. Swego rodzaju rozmowę „dyscyplinującą” odbył z Kemurą Momčilo („Moma”) Marković, wpływowy serbski polityk i ówczesny naczelny „Borby”. Miała ona miejsce 31 października 1964 roku podczas obiadu, w którym uczestniczył także przewodniczący KVP BiH Miljasa. Marković dawał duchownemu szereg „rad”, namawiając go między innymi do częstszych kontaktów z przewodniczącym Rady Najwyższej IVZ Mustafą Kamariciem, zaufanym człowiekiem władz. Kemura wcale nie był zwolennikiem takiego rozwiązania. Jak stwierdził Miljas, w samej IVZ narastał sprzeciw wobec *reisa* z powodu jego zbytnej uległości wobec władz. W kręgach lokalnych miał być nawet nazywany „państwowym *reistem*”³⁹. Stąd też *reis*, podróżując poza granice BiH, starał się coraz wyraźniej zabiegać o interesy mniejszości muzułmańskiej, jak w przypadku Tetova w Macedonii, gdzie domagał się odrestaurowania meczetu w centrum miasta (Tupan džamija). Oczekiwał „energicznej interwencji” macedońskiej Rady Wykonawczej, ale z „żalem konstatował, że przepisy prawa – które nas wszystkich dotyczą – w przypadku islamskich pomników kultury w waszej republice pozostają martwym prawem na papierze”⁴⁰.

Zapoczątkowana w połowie lat 60. liberalizacja życia religijnego w Jugosławii mogła postępować tylko i wyłącznie w takim przypadku, gdyby religie i wyznania wpływały łagodząco na niedające się wyeliminować, głęboko zakorzenione nacjonalizmy, jakie ujawniały się w narodach tworzących federację. Pozytywne – z punktu widzenia władz – tendencje ekumeniczne rozwijały się między innymi na fali zakończonego Soboru Watykańskiego II. To wtedy, w 1966 roku, władze podpisały Protokół z Watykanem, w dużej mierze regulujący wzajemne stosunki. W kraju odbywały się liczne wspólne modlitwy w kręgu przedstawicieli wszystkich wyznań. W jednym z raportów Komisji z Sarajewa z 1968 roku stwierdzono, że wspólnym mianownikiem relacji ze wszystkimi wspólnotami religijnymi w republice (pomimo różnic) była „normalizacja relacji z władzami”. „Możemy z pewnością stwierdzić – pisał

³⁷ V. Perica, *Balkan Idols. Religion and Nationalism in Yugoslav State*, New York 2002.

³⁸ AJ, SKVP, 24 X 1963 r., 144-72-556, k. 23.

³⁹ Zabilješka o razgovorima sa Reis-ul-ulemom, 31 X 1964 r., AJ, SKVP, 144-82-572, s. 1–2.

⁴⁰ Informacija o reagovanju Reis-ul-uleme u vezi sa rušenje džamije u Tetovu, 26 VIII 1965 r., AJ, SKVP, 14492626, s. 1–2.

autor – priorytetem jest budowa mostów [wspólnot z organami władz], ta polega na rozwijaniu patriotyzmu na bazie braterstwa i jedności, tolerancji religijnej itd.”⁴¹.

Jednym z elementów służących rozwijaniu „patriotyzmu na bazie braterstwa i jedności” było funkcjonowanie stowarzyszeń duchownych⁴². „Ilmija”, bo o niej mowa, została założona 5 września 1950 roku w Sarajewie w obecności przedstawiciela DKVP. W późniejszej ocenie Komisji, dokonanej w 1968 roku, odegrała ona „znaczącą rolę” w normalizowaniu relacji z władzami, a także wpłynęła „konsolidującą na pracę samej IVZ”. Co oczywiste, „Ilmija” była organem całkowicie zależnym od państwa i realizowała przede wszystkim jego interesy, wykorzystując do tego celu „najpozytywniejszych i najbardziej wykształconych” duchownych, cieszących się uznaniem „w szerokich masach wiernych”. Nie bez znaczenia był fakt, że *reis* Kemura „był jednym z protagonistów” założenia tego stowarzyszenia. Co ciekawe, autor konstatuje, że „Ilmija” do 1968 roku w zasadzie wypełniła wszystkie cele przed nią postawione i należałoby zadać pytanie o jej przyszłość. Stowarzyszenie nadal miało być „wspomagane” przez władze, a jego aktywność „dostosowana do nowych okoliczności”⁴³.

Te „nowe okoliczności” to – najprawdopodobniej, gdyż nie zostało powiedziane wprost – pojawienie się tendencji „reakcyjnych”, a także nieprzyjacielskich i „fanatycznie religijnych”. Wszelkie „nieprzyjacielskie” działania (czyli nacjonalistyczne i uderzające we władze) były rozpowszechniane „pod płaszczykiem” religii. SKVP określała te osoby/środowiska jako

różnych reakcyjnych intelektualistów z partii/stronnictw mieszczańskich, także ustaszowskich i proustaszowskich elementów. Wielu z nich potem zajęło istotne miejsca w różnych forach IVZ. Niektórzy byli sądzeni, a po odbyciu kary wyszli na wolność. Wielu z nich podówczas nie było religijnych [...], a teraz stali się głównymi strażnikami islamu⁴⁴.

Słowa te bez wątpienia odnosiły się między innymi do środowisk skupionych wokół Aliji Izetbegovicia, który w 1970 roku opublikował *Deklarację islamską*⁴⁵.

⁴¹ Staleška sveštenička udruženja u Bosni i Hercegovini u svjetlu sadašnje odnosa organi vlast – vjerske zajednice, 11 IV 1968 r., AJ, SKVP, 144-116-691, s. 1.

⁴² Literatura na ten temat jest całkiem bogata. Odnośnie do stowarzyszeń katolickich zob. M. A k m a d ž a, *Biskupi, komunisti i svećenička udruženja*, Zagreb–Sarajevo 2018. W ujęciu historycznym i odniesieniu do SPC: D. N. Š t r b a c, *Udruženje pravoslavnog sveštenstva Jugoslavije 1889–1969. Spomenica povodom 80-godišnjice svešteničkog udruženja*, Beograd 1969. O „Ilmiji” pisał D. B e ć i r o v i ć, *Osnivanje, položaj i aktivnosti prvog udruženja službenika Islamske zajednice u socijalističkoj Bosni i Hercegovini*, „Historijska misao” 2015, br. 1, s. 207–225.

⁴³ Staleška sveštenička udruženja u Bosni i Hercegovini u svjetlu sadašnje odnosa organi vlast – vjerske zajednice, 11 IV 1968 r., AJ, SKVP, 144-116-691, s. 5–6. W jednym z późniejszych (i ostatnich) raportów z 1971 r. podkreślono „na korzyść” wspólnoty muzułmańskiej, że duża część działaczy jest członkami Związku Komunistów, a nawet członkami władz powiatowych (sreżów), co nie było powszechnym w przypadku innych wyznań. *Reis-ul-ulema* określono mianem „przyjaciela naszego systemu społecznego”. Odnos Islamske vjerske zajednice prema državi, AJ, SKVP, 144-138-758, s. 1–2.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ A. I z e t b e g o v i ć, *Islamska deklaracija*, Sarajevo 1990.

PODSUMOWANIE

Państwowa/Związkowa Komisja ds. Wyznań w Jugosławii była organem, przed którym stało bardzo poważne wyzwanie związane ze zróżnicowaniem federacji pod każdym względem, w tym religijnym, o skali niespotykanej w żadnym innym europejskim państwie zdominowanym przez komunistów. Przedstawiona powyżej struktura i treści wypływające z dokumentów dowodzą, że Islamska Wspólnota Wyznaniowa/Wspólnota Islamska była organizacją sprawiającą władzom najmniej problemów w kontekście prowadzonej przezeń polityki ubezwłasnowolnienia wyznań i religii.

Okres największej aktywności prac Komisji przypadł na lata 60., które przyniosły liberalizację polityki wyznaniowej wobec wszystkich wyznań, w tym także islamu. Kwestią osobną jest, na ile zwiększanie swobody wyznaniowej muzułmanów, wyrażające się na przykład w zwiększeniu liczby osób odbywających hadżdż, było dyktowane potrzebą wzmocnienia prestiżu Jugosławii w krajach muzułmańskich i dalej – Ruchu Państw Niezaangażowanych, ale bezsprzecznie wymagało od Komisji szerszej zakrojonych działań.

Bezprecedensowe znaczenie dla pracy SKVP miało zwiększanie kompetencji republik wraz z przyjmowanymi poprawkami do konstytucji z 1963 roku, uchwalonymi pod koniec lat 60. Zmiany możliwe były dzięki usunięciu w 1966 roku ze stanowiska Aleksandra Rankovicia, uważanego za głównego przeciwnika uznania Muzułmanów jako osobnego narodu, a w następnych latach znacznie przyspieszyły. Nie może też dziwić relatywnie uboga dokumentacja SKVP w odniesieniu do kwestii wyniesienia Muzułmanów do rangi narodu – proces ten nie miał charakteru *stricte* polityki wyznaniowej, gdyż związany był z polityką narodowościową (podobnie rzecz się miała w przypadku ogłoszenia przez Macedońską Cerkiew Prawosławną autokefalii).

Choć D/SKVP nie była organem, który kreował politykę wyznaniową państwa jugosłowiańskiego, to jednak nie można pominąć wyników jej prac, szczególnie z ostatniego okresu jej funkcjonowania. Warto także pamiętać, że porównywanie realiów jugosłowiańskich między innymi z lat 60. do sytuacji w PRL (w tym polskiego Urzędu ds. Wyznań) mija się z celem. Oba państwa obrały niemal odwrotne kierunki działania na polu polityki wyznaniowej, przy czym Gomułka wyraźnie kierował się w stronę konfliktu z dominującym Kościołem katolickim. Analizując dokumenty z polskiego organu, można dojść do wniosku, że i jego pracownicy musieli zastąpić pragmatyzm sztywnymi wytycznymi politycznymi.

Zastanawiający jest natomiast spory optymizm pracowników SKVP wobec kwestii narodowego odrodzenia Muzułmanów, widoczny w raportach z końcówki lat 60. i początku 70. Poza nielicznymi wspomnianymi sygnałami nie dostrzegano w tym odrodzeniu potencjalnego nacjonalistycznego zagrożenia bijącego w fundament założycielski Jugosławii – politykę „braterstwa i jedności”.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Arhiv Jugoslavije (AJ): Savezna komisija za vjerska pitanja, Crkva u Federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji, fond 144.
Vojni Arhiv: fond Kler 3–6.

Opracowania

- Akmađža M., *Biskupi, komunisti i svećenička udruženja*, Zagreb–Sarajevo 2018.
- Bećirović D., *Državna politika razdvajanja službenika Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini (1945–1963)*, „Historijski pogledi” 2022, br. 7, s. 193–216.
- Bećirović D., *Ibrahim ef. Fejić – prvi reisul-ulema u titovoj Jugoslaviji*, „Historijski pogledi” 2019, t. 2, br. 2, s. 278–299.
- Bećirović D., *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945–1953)*, Zagreb–Sarajevo 2012.
- Bećirović D., *Osnivanje, položaj i aktivnosti prvog udruženja službenika Islamske zajednice u socijalističkoj Bosni i Hercegovini*, „Historijska misao” 2015, br. 1, s. 207–226.
- Broz-Tito J., *Narodima Jugoslavija! Radnici, seljaci i građani* [w:] idem, *Sabrana djela: kraj aprila – 28 novembar 1941.*, t. 7, red. P. Damjanović, Beograd 1982, s. 175–181.
- Buchenau K., *What Went Wrong? Church–State Relations in Socialist Yugoslavia*, „Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity” 2005, vol. 33, no. 5, s. 547–567.
- Bujwid-Kurek E., *Rola Alii Izetbegovicia w kształtowaniu muzułmańskiej wspólnoty narodowej Bośni i Hercegowiny*, „Slavia Meridionalis” 2011, nr 11, s. 175–190.
- Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien: Identität, Politik, Widerstand*, hrsg. A. Kappeler, G. Simon, G. Brunner, Köln 1989.
- Duranović A., *Islamska zajednica u Jugoslavenskom socjalizmu*, Sarajevo 2021.
- Folić Z., *Vjerske zajednice u Crnoj Gori 1918–1953: prilozi za istoriju*, Podgorica 2001.
- Gibas-Krzak D., *The Development of Muslim Nation in Bosnia and Herzegovina*, „Review of Croatian History” 2020, vol. 16, no. 1, s. 177–192.
- Hadžić K., *Gazi Husrevbegova medresa u Sarajevu (u razdoblju od 1920. do kraja 1982.)*, „Anali Gazi Husrev-Begove Biblioteke” 2017, t. 6, br. 9–10, s. 263–280.
- Ilievski B., *The Ethno-Demographic Changes in the 1950s in the People’s Republic of Macedonia: The Emigration Process of the Turkish and Muslim Population*, „Macedonian Historical Review” 2010, vol. 1, s. 167–182.
- Izetbegović A., *Islamska deklaracija*, Sarajevo 1990.
- Jalimam S., *Politički osuđenici u kazneno-popravnom domu u Zenici 1945–1954. godina*, „Društvena istraživanja – Časopis Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici” 2008, god. 2, br. 2, s. 13–26.
- Kamberović H., *Džemal Bijedić. Politička biografija*, Sarajevo 2017.
- Muslim Identity and the Balkan State*, eds. H. Poulton, S. Taji-Farouki, London 1997.
- Perica V., *Balkan Idols. Religion and Nationalism in Yugoslav State*, New York 2002.

- Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u 1971. godini. Nacionalni sastav Stanovništva SFR Jugoslavije. Podaci o naseljima i opštinama*, t. II, Beograd b.d.w., <https://publikacije.stat.gov.rs/G1971/Pdf/G19714001.pdf> [dostęp: 25 X 2022 r.].
- Popović A., *Les musulmans yougoslaves (1945–1989). Médiateurs et métaphores*, Lausanne 1990.
- Radić R., *Država i verske zajednice 1945–1970*, t. I–II, Beograd, 2002.
- Rawski T., *Budowanie narodów na peryferiach socjalistycznej Jugosławii (1945–1974): Macedonia, Czarnogóra, Bośnia i Hercegowina*, „Studia Socjologiczno-Polityczne. Serbia Nowa” 2021, t. 14, nr 1, s. 143–160.
- Religion und Gesellschaft in Südosteuropa*, hrsg. H.D. Döppmann, München 1997.
- Stawowy-Kawka I. *Albańczycy w Macedonii 1944–2001*, Kraków 2014.
- Štrbac D.N., *Udruženje pravoslavnog sveštenstva Jugoslavije 1889–1969. Spomenica povodom 80-godišnjice sveštenečkog udruženja*, Beograd 1969.
- Sultanović A., *Bosanskohercegovački imami u vrijeme komunizma. Društveni položaj i djelovanje imama u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1971. godine*, Sarajevo 2021.
- Wawryszuk P., *Działalność Państwowej/Związkowej Komisji ds. Wyznań w Jugosławii w latach 1945–1971*, „Dzieje Najnowsze” 2018, R. 50, nr 4, s. 79–95.
- Wybranowski D., *Geneza i uwarunkowania procesu przekształcania na przełomie lat 60. i 70. XX wieku wspólnoty muzułmanów w Bośni w Muzułmanów – „konstytucyjny naród” Jugosławii*, „Przegląd Zachodni” 2014, nr 4, s. 73–99.
- Zenderowski R., Michałak R., *Polityka wyznaniowa. Aspekty teoretyczne i egzemplifikacje*, Zielona Góra 2015.